

JAROSŁAW KITA

Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Katedra Historii Polski XIX w.

<https://orcid.org/0000-0002-8374-2848>

MARIA KORYBUT-MARCINIAK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii

<https://orcid.org/0000-0001-8196-5119>

PRYWATNOŚĆ W MAJESTACIE ŚMIERCI... REFLEKSJE WSTĘPNE

Streszczenie

Jakie postawy wobec kresu ziemskiej egzystencji przejawiali Polacy w dobie zaborów? Ostatnia droga, śmierć, żałoba to zagadnienia szczególnie mocno wybrzmiewające w okresie niewoli narodowej. Śmierć bohaterów na polu walki o wolną ojczyznę, śmierć jako kara za udział w ruchach narodowych, śmierć z dala od ojczyzny – na emigracji, na zesłaniu, żałoba w wymiarze indywidualnym i zbiorowym, żałoba narodowa – to zagadnienia, do których współcześni odwoływali się często, i które odcisnęły piętno na postrzeganiu całej epoki. Pomimo „zagęszczenia” wiedzy o śmierci patetycznej, niesprawiedliwej, będącej wyrazem poświęcenia wobec wyższych ideałów, problematyka umierania w wymiarze prywatnym, pozostaje nadal zagadnieniem słabo poznanym. Proponowana w prezentowanym tomie perspektywa poznawcza stawia sobie za cel naukową refleksję nad obrazem kresu życia, przeżywaniem agonii, śmierci i żałoby przez przedstawicieli różnych warstw społecznych; nad miejscem wyznaczanym śmierci w życiu prywatnym; nad rytualnym odprowadzaniem umierających i formami pochówku, nad emocjami związanymi ze śmiercią; wreszcie nad relacjami pomiędzy żywymi i zmarłymi. Dyskusję nad indywidualnymi i zbiorowymi formami doświadczania śmierci w XIX w. podjęli przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych, w tym historycy, historycy sztuki, literaturoznawcy, historycy kultury, antropolodzy historii, muzealnicy.

Słowa kluczowe: umieranie, śmierć, żałoba, prywatność, XIX w., wprowadzenie

Tytuł serii wydawniczej zakłada analizę życia prywatnego Polaków w XIX stuleciu¹. Podtytuł „Requiem” koncentruje uwagę na ostatnim akordzie życia, umieraniu, śmierci, żałobie. Śmierć jest zagadnieniem, obok którego nie sposób przejść bezemocjonalnie – niezależnie, czy dotyczy ona człowieka w sposób bezpośredni (śmierć w najbliższym kręgu), czy stajemy się obserwatorami śmierci z daleka. Kres życia wiąże się ze wstrząsem emocjonalnym, bólem, lękiem, poczuciem oddzielenia; jest również generatorem emocji pozytywnych: poczucia wspólnoty, empatii, współczucia, poświęcenia. Można odnieść wrażenie, że zagadnienie śmierci staje w opozycji do „życia”, czyli tytułu nadrzędnego prezentowanego tomu i całej serii. Jednak w cykl ludzkiego przemijającego życia, którego klamrę otwierają narodziny, wpisuje się również schyłkowa faza egzystencji – umieranie i śmierć, stanowiąca pieczęć zamknięcia. Śmierć jest uniwersalnym doświadczeniem człowieka, jednocześnie należącym do najbardziej intymnych jego przeżyć – zarówno dla konającego, jak i dla osób pozostających w jego najbliższym otoczeniu. Związane z nią stany emocjonalne, okrywająca ją tajemnica i nadawane jej znaczenie są indywidualne dla każdego. Równocześnie postawy wobec śmierci wpisują się w kulturowe wzorce epok i świadomość zbiorową danej społeczności. Społeczne przekonania wobec umierania mają odzwierciedlenie w obyczajowo ustanowionych praktykach, a także w obowiązujących systemach prawnych, czy instytucjach (szpitale, hospicja, kościoły). Swoistym tekstem kultury, wyrażającym stosunek człowieka do śmierci jest również zrytualizowana forma grzebania zmarłych i cmentarze (miejsce pochówku), a także sposób utrwalania pamięci o nieżyjących. Z pełnym przekonaniem można stwierdzić, że śmierć należy do najważniejszych i najintymniejszych

¹ W serii ukazały się do tej pory tomy: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 1, „Portret kobiety”. *Polki w realiach epoki*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź-Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 2, „Portret kobiety”. *Polki w realiach epoki*, red. J. Kita, M. Sikorska-Kowalska, Łódź-Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 3, „Portret kobiety”. *Polki w realiach epoki*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, M. Klempert, Łódź-Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 5, „Świat dziecka”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2016; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 6, „Moda i styl życia”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2017; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 7, „Prywatne światy zamknięte w listach”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2018; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 8, „O mężczyźnie (nie)zwykajnie”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2019; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 9, „Kariera w optyce prywatności”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2020; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 4, „Marginesy”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2021; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 10, „W zwierciadle rzeczy”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2022; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 11, „Perspektywa stołu”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2023; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 12, „Śmiech, humor, satyra”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2024.

scen życia prywatnego, choć nie sposób oderwać jej od czynników kulturowych i religijnych. Niniejszy tom stanowi próbę oglądu różnych postaw wobec kresu życia – zarówno tych wynikających ze społecznego postrzegania śmierci, jak i uwarunkowanych indywidualnymi predyspozycjami jednostki.

Śmierć była przedmiotem refleksji różnych dyscyplin naukowych począwszy od nauk medycznych poprzez nauki przyrodnicze, teologiczne, społeczne po nauki humanistyczne. Właśnie w tej ostatniej dziedzinie kres ludzkiego życia był jednym z najstarszych tematów refleksji filozoficznej (począwszy od filozofii starożytnej Grecji) i do dziś nie traci swej aktualności, stanowiąc centralny punkt rozważań². Interdyscyplinarną / ponaddiscyplinarną dziedziną badań naukowych, zajmującą się kompleksowym i systematycznym badaniem zjawiska śmierci oraz procesów umierania jest tanatologia. Obejmuje analizę biologicznych, psychologicznych, społecznych, kulturowych, filozoficznych oraz etycznych aspektów związanych ze śmiercią, zarówno na poziomie jednostkowym, jak i zbiorowym. W ramach tanatologii badane są mechanizmy biologiczne prowadzące do śmierci, psychiczne i emocjonalne reakcje na jej perspektywę, a także społeczne rytuały i normy dotyczące umierania, żałoby oraz upamiętniania zmarłych. Tanatologia integruje wiedzę z różnych dziedzin, takich jak medycyna, psychologia, socjologia, antropologia, teologia, filozofia, a także etyka, tworząc wspólny obszar badań nad fenomenem śmierci. Zwyczajowo termin „tanatologia” jest rozpatrywany w aspekcie szerszym (wieloaspektowe badania dotyczące śmierci) lub węższym (wiążącym się z konkretną dyscypliną)³. Głównym założeniem tanatologii jest dążenie do zrozumienia śmierci nie tylko jako końcowego etapu życia biologicznego, ale również jako znaczącego wydarzenia egzystencjalnego, mającego głębokie implikacje dla jednostki oraz społeczeństwa⁴. Przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych, podejmujący zagadnienie śmierci, wskazują na niemożność stworzenia projektu tanatologii komplementarnej, ponieważ każda współtworząca ją dziedzina posługuje się własną metodologią, odrębnym językiem i środkami badawczymi. Często stosowane są przymiotnikowe dookreślenia badań dotyczących śmierci: tanatologia medyczna, filozoficzna, historyczna, a także: antropotanatologia, psychotanatologia, tantopedagogika. Pierwsze czasopismo naukowe, publikujące wyniki badań

² T. Sahaj, *Co to jest tanatologia filozoficzna*, „Principia” 2003/2004, t. 35–36, s. 181–182.

³ M. Adamkiewicz, *Oblicza śmierci. Propedeutyka tanatologii*, Toruń 2004, s. 10–11.

⁴ A.E. Kubiak, *Tanatologia jako dziedzina humanistyki*, [w:] eadem, *Inne śmierci. Antropologia umierania i żałoby w późnej nowoczesności*, Kraków 2014, s. 17–20; M.A. Sałapata, *Życie człowieka w cieniu skrzydeł Thanatosa, czyli rozwojowe zmagania ze śmiercią*, „Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2016, nr 11, s. 219–226; M. Trojan, J. Sikorska, *Przeżywanie i rozumienie śmierci z perspektywy prymatologicznej*, „Ethos” 2017, nr 4, s. 213–214.

tanatologicznych – „Omega – Journal of Death and Dying” ukazało się w Stanach Zjednoczonych w 1970 r. i dziś jest uznanym periodykiem, łączącym perspektywy badawcze nauk prawnych, antropologii, socjologii, psychologii, edukacji, literaturoznawstwa, medycyny i historii wokół zagadnień śmierci i umierania. Współcześnie tanatologia cieszy się rosnącym zainteresowaniem badaczy i ma liczne grono reprezentantów również na gruncie rodzimym⁵.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. wykształciły się podstawowe nurty badawcze „historii śmierci”. Intensyfikacja zainteresowania śmiercią i umieraniem wiąże się z badaniami trzech francuskich historyków: Philippe’a Ariès’a, Michaela Vovelle’a oraz Jacquesa Chiffolleau. Philippe Ariès, jest autorem prekursorskiej i monumentalnej pracy pt.: *L’Homme devant la mort*, będącej przeglądem postaw historycznych wobec śmierci, umierania, pochówku, upamiętniania zmarłych⁶. Badacz zwrócił uwagę, że indywidualne nastawienie wobec śmierci ma swoje społeczne uwarunkowania. Wyodrębnił kilka modeli postaw wobec śmierci, obowiązujących od starożytności po współczesność: śmierć oswojoną, śmierć własną i śmierć dziką, śmierć ceremonialną, śmierć zakwestionowaną, śmierć na opak. „Słownikiem” stworzonych przez niego określeń posługują się do dziś badacze różnych nurtów tanatologii. Kontynuacją i dopełnieniem badań nad ewolucją postawy wobec umierania była monografia Michaela Vovelle’a *Śmierć cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność*. Autor położył nacisk na dominującą rolę chrześcijaństwa i wiary w życie pozagrobowe w kształtowaniu postawy Europejczyków wobec śmierci⁷. Z kolei Jacques Chiffolleau podjął się badań zwyczajów funeralnych na ograniczonym obszarze Awinionu w XIV–XVI w., i dał początek dociekań historycznych na temat relacji między żywymi a zmarłymi⁸. Dzięki tym trzem badaczom „moda na śmierć” w historiografii została zaszczerpiona i do dziś cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem⁹.

⁵ Wśród licznych artykułów i wydawnictw zbiorowych reprezentantów różnych dyscyplin naukowych na wyróżnienie zasługują: P. Bortkiewicz, *Tanatologia: zarys problematyki moralnej*, Poznań 2000; *Problemy współczesnej tanatologii: medycyna, antropologia kultury, humanistyka*, red. J. Kolbuszewski, Wrocław 2003; *Narodziny i śmierć. Bioetyka kulturowa wobec stanów granicznych życia ludzkiego*, red. M. Gałuszka, K. Szewczyk, Warszawa–Łódź 2002; I. Ziemiński, *Metafizyka śmierci*, Kraków 2010; *Dawna i współczesna kultura funeralna*, seria: *Dialog z tradycją*, red. I. Steczko-Dźwigoł, Kraków 2017; *Medycyna sądowa*, t. 1, *Tanatologia i traumatologia sądowa*, Warszawa 2019.

⁶ P. Ariès, *L’Homme devant la mort*, Paris 1978. (polski przekład), [w:] idem, *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989.

⁷ M. Vovelle, *Śmierć cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność*, Gdańsk 2004.

⁸ J. Chiffolleau, *La comptabilité de l’Au-Delà: les hommes, la mort et la religion dans la région d’Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 - vers 1480)*, Rome 1980.

⁹ Vide: M. Derwich, *Badania nad śmiercią – Europa Zachodnia*, [w:] *Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów*, red. M. Derwich, Wrocław 1997, s. 11–19.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na rozwijający się od lat dziewięćdziesiątych XX w. nurt w humanistyce – studia nad martwym ciałem (*dead body studies*), które pozostają poza obszarem zainteresowań tanatologii – nie zajmują się zjawiskiem śmierci, lecz koncentrują się na materialnym aspekcie ludzkiej śmierci – martwym ciele. Pionierskie dokonania na polu dynamicznie rozwijającego się nurtu należą do Ewy Domańskiej, która skierowała uwagę humanistów na zagadnienia dotychczas pomijane i zaproponowała nowe, nieantropocentryczne podejście do badania martwych szczątków. W książce *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała* prezentuje nowy horyzont humanistyki przyszłości. Szczątki ludzkie traktuje jako materiał organiczny, który stanowi ślad zamieszkiwania planety przez człowieka, a równocześnie, ulegając rozkładowi wpływa na skład chemiczny ziemi, „humanizując” planetę. Rozkład szczątków, jego przenikanie i łączenie z materiałem organicznym i nieorganicznym tworzy dynamiczny związek, podlegający nieustannemu przekształcaniu – Nekros, którego cechą jest nieograniczony potencjał zmian, zmienność wcieleń, łączenie tego, co żywe, z tym, co martwe¹⁰.

Historyczne przemiany postaw wobec śmierci

Postrzeganie, przeżywanie i interpretowanie śmierci, charakteryzuje się zmiennością w poszczególnych epokach, kręgach kulturowych, grupach społecznych. Śmierć w starożytności i średniowieczu była traktowana jawnie – nie budziła sprzeciwu, ponieważ widziano w niej niekwestionowaną decyzję sił wyższych. Była oswojona poprzez wiarę w życie wieczne. Poprzezdały ją obyczaje i rytuały religijne, które kształtowały scenariusze zachowań umierającego i jego otoczenia. Zgon traktowano jako przejście do innej rzeczywistości, przeciwstawiając marność życia ziemskiego nad wyniosłość i pokój życia pozagrobowego. Pośmiertny byt był ważniejszy od życia doczesnego, a pielęgnowana pamięć o śmierci skłaniała do regulowania postaw moralnych. W obliczu wysokiej śmiertelności na skutek wojen, epidemii, chorób dziecięcych, klęsk żywiołowych, każdy konfrontował się ze śmiercią i widokiem martwego ciała. Rozkład ciała miał skłaniać do przyjęcia postawy pogardy dla świata i jego uciech. Średniowiecze wypracowało również model śmierci własnej – kładący nacisk na indywidualne przygotowanie się do opuszczenia tego świata¹¹. W kulturze chrześcijańskiej człowiek w celu zbawienia był zobowiązany przygotowywać się do dobrej śmierci – życie traktowano jako sztukę umierania (*ars moriendi*). U schyłku średniowiecza daje

¹⁰ E. Domańska, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa 2017.

¹¹ P. Ariès, *Człowiek i śmierć...*, s. 19–32.

się zauważyć coraz większe przywiązanie do wartości życia doczesnego – renesans i humanizm przyniosły odsunięcie śmierci z „centrum” w cień i skupienie się na wartościach jakie niesie życie. Oświecenie, i płynąca z jego idei wiara w naukę, podkopało religijny wymiar śmierci. Rozwój techniki, osiągnięcia naukowe, wzrost zamożności społeczeństw i wiara w ludzki rozum oraz rozwój medycyny, dezawuowały myśl o przemijaniu. Śmierć została poddana racjonalizacji¹². Uproszczeniu uległy rytuały związane z umieraniem i pochówkiem, skróceniu uległ też okres żałoby. Śmierć zaczęła być postrzegana jako zjawisko negatywne, w związku z tym rósł lęk przed nią, jako doznaniem nieznanym i przerażającym. Wypieranie śmierci przejawiało się między innymi w przenoszeniu cmentarzy poza obręb zamieszkałych miejscowości i obudowywaniu ich murami (również ze względu na dążenie do poprawy warunków sanitarnych)¹³. Z otoczenia eliminowano symbole, które mogły przypominać o kresie życia. Dziewiętnastowieczne odkrycia naukowe w dziedzinie medycyny, coraz lepsza znajomość anatomii i fizjologii człowieka oraz rosnąca świadomość higieniczna społeczeństw, skutkowały wydłużeniem średniego wieku życia i rosnącym przekonaniem o konieczności (i możliwości) oddalania widma śmierci. Średni wiek życia wydłużył się o 20 lat – z 30 w 1801 r. do 50 lat w 1913 r. W końcu stulecia coraz częściej umierających powierzano medykom, wierząc, że są w stanie odsunąć widmo śmierci. W drugiej połowie XIX stulecia przyspieszone zmiany demograficzne, w tym migracje ze wsi do miast, dezorganizowały tradycyjne struktury społeczne, a to miało bezpośredni wpływ na zmiany w strukturze rodzin (rodziny nuklearne). Przekładało się to również na porzucanie dawnych rytuałów i tradycyjnych form obyczajowych. Topniały orszaki pogrzebowe – w pochówku brali udział tylko najbliżsi członkowie rodziny, a towarzyszenie w ostatnich chwilach życia i rytuały funeralne przestały być wydarzeniami, w których uczestniczyła społeczność¹⁴.

Postępująca urbanizacja powodowała kurczenie się przestrzeni życiowej – niewielkie mieszkania uboższych warstw utrudniały opiekę nad chorymi i umierającymi. Coraz częściej szpital stawał się miejscem, do którego trafiali konający z niższych warstw. Odwracanie uwagi, swoista ucieczka od śmierci odcisnęła swoje piętno również w języku, z którego eliminowano widmo kresu życia. Pewien wyłom w tym oddalaniu się od śmierci stanowił

¹² W. Bołoz, *Historyczne i współczesne postawy wobec śmierci*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2005, nr 3, s. 180–182.

¹³ G. Bejda, A. Kułak, A. Guzowski, A. Lankau, M. Cybulski, E. Krajewska-Kuła, *Zmiany percepcji i postaw wobec śmierci, umierania, kultu zmarłych i pochówku*, „Medycyna Paliatywna” 2014, nr 6, s. 195–196.

¹⁴ A. Ostrowska, *Przemiany postaw wobec śmierci*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce” 2016, nr 10, s. 42–43.

romantyzm, który dostrzegał piękno umierania. Był reakcją na racjonalizowanie egzystencji i wyrażał tęsknotę do dawnej (ludowej) zażyłości człowieka ze śmiercią. Romantyczna śmierć była kresem cierpień, ale również umożliwiała połączenie w życiu pozagrobowym z tymi, z którymi pozostający przy życiu zostali rozdzieleni¹⁵.

Bez wątpienia śmierć w drugiej połowie XIX stulecia ulegała stopniowej tabuizacji. Przywiązanie do życia, lęk przed śmiercią, odsuwanie widma końca, zapewnianie chorych, że śmierć im nie zagraża i postępująca medykalizacja, stały w opozycji do chrześcijańskiej wizji „dobrej śmierci”. Coraz chętniej posługiwano się kłamstwem, nie informując umierającego o jego stanie. Z drugiej strony konający również prowadzili grę – nie przyznawali przed bliskimi, że są świadomi zbliżającego się kresu. Tak jak w przypadku utworu *Kamizelka* – arcydzieła nowelistyki Bolesława Prusa¹⁶ – żona systematycznie skracała pasek od kamizelki chorego męża, utrzymując go w przeświadczeniu, że stan zdrowia ulega poprawie, by uchronić go od niepokoju przed nieuniknionym. Negowanie śmierci, unikanie rozmów o niej, usilne przedłużanie każdej chwili życia terapiami medycznymi, które rozciągają w czasie cierpienia konającego i agonię, Ariès określa mianem „śmierci na opak”¹⁷. Taka postawa wyobcowania śmierci zdominowała wiek XX. Zaciemnianie obrazu śmierci zostało wzmocnione przez szpitalną biurokrację – trafiający do szpitala stają się własnością instytucji i podlega określonym procedurom – to instytucja zarządza jego śmiercią, która traci swoje indywidualne odbicie. Idealem śmierci w szpitalu jest cichy, nieabsorbujący, złagodzony środkami farmakologicznymi zgon. Śmiertelność uznano za obrazę dla ludzkiej wszechmocy, śmierć stała się INNYM nowoczesnego świata¹⁸.

* * *

Jakie postawy wobec kresu ziemskiej egzystencji przejawiali Polacy w dobie rozbiorów? Ostatnia droga, śmierć, żałoba to zagadnienia szczególnie mocno wybrzmiewające w okresie niewoli narodowej. Śmierć bohaterów na polu walki o wolną ojczyznę, śmierć jako kara za udział w ruchach narodowych, śmierć z dala od ojczyzny – na emigracji, na zesłaniu, żałoba w wymiarze indywidualnym i zbiorowym, żałoba narodowa – to zagadnienia, do których współcześni odwoływali się często, i które odcisnęły piętno

¹⁵ P. Ariès, *Człowiek i śmierć...*, s. 401–403.

¹⁶ B. Prus, *Kamizelka*, Kraków 2012.

¹⁷ P. Ariès, *Człowiek i śmierć...*, s. 349–590.

¹⁸ Z. Bauman, *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, Warszawa 1998, s. 160–161.

na postrzeganiu całej epoki. Pomimo „zagęszczenia” wiedzy o śmierci pateetycznej, niesprawiedliwej, będącej wyrazem poświęcenia wobec wyższych ideałów, problematyka umierania w wymiarze prywatnym, pozostaje nadal zagadnieniem dziewiczym. Proponowana w prezentowanym tomie perspektywa poznawcza stawia sobie za cel naukową refleksję nad obrazem kresu życia, przeżywaniem agonii, śmierci i żałoby przez przedstawicieli różnych warstw społecznych; nad miejscem wyznaczanym śmierci w życiu prywatnym; nad rytualnym odprowadzaniem umierających i formami pochówku, nad emocjami związanymi ze śmiercią; wreszcie nad relacjami pomiędzy żywymi i zmarłymi.

Do dyskusji nad indywidualnymi i zbiorowymi formami doświadczania śmierci w XIX w. zaprosiliśmy przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, w tym historyków, historyków sztuki, literaturoznawców, historyków kultury, antropologów historii, muzealników. Zaprezentowane w tekście artykuły są efektem dociekań badaczy, uczestniczących w konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego oraz Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Olsztynie, która odbyła się w dniach 5–6 października 2023 r. w Olsztynie. Wzięli w niej udział reprezentanci kilkunastu polskich ośrodków akademickich i badawczych. W skład prezentowanego tomu wchodzi 21 artykułów, których autorzy – reprezentanci 14 instytucji naukowo-badawczych¹⁹ podjęli problematykę dziewiętnastowiecznej kultury śmierci z różnych perspektyw. Tom został podzielony na pięć obszarów tematycznych: *Od śmierci do legendy; Rytuały; Kobieta i śmierć; Śmierć (z) bliska; Publiczna perspektywa umierania*.

Pierwszą część otwiera artykuł Jolanty Załączny: *Lipsk, Warszawa, Kraków. Trzy pogrzeby księcia Józefa Poniatowskiego*. Stanowi analizę budowania pośmiertnej legendy bohatera narodowego – księcia Józefa Poniatowskiego, którego trzy uroczystości pogrzebowe stały się okazją do manifestacji patriotycznych. Punktem wyjścia w budowaniu kultu wokół postaci księcia jest dla Autorki tragiczna śmierć, która stała się symbolem końca epoki wojen napoleońskich. W tekście zwraca uwagę na wzmacnianie legendy bohatera na przestrzeni wieku i dostosowywanie jej do aktualnie panującej sytuacji politycznej. Artykuł wskazuje charakterystyczną, zwłaszcza w dobie niewoli

¹⁹ Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie, Państwowa Akademia Nauk Stosowanych w Krośnie, Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska, Muzeum Adama Mickiewicza w Śmiełowie, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Muzeum Fryderyka Chopina – Narodowy Instytut Fryderyka Chopina w Warszawie, Małopolskie Towarzystwo Naukowe oraz Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Warszawie.

narodowej, tendencję do pośmiertnej idealizacji postaci polskich wodzów, tworzenia zmitologizowanych form bohaterskich biografii i upowszechnianiu ich heroicznym obrazów.

W tekście Iwony Janickiej, przybliżone zostały okoliczności śmierci i uroczystości pogrzebowych (witebskich) Wielkiego Księcia Konstantego Pawłowicza Romanowa – postaci trwale związanej z historią Polaków w dobie porozbiorowej. Historyczka rozprawia się z mitami i pogłoskami, narosłymi wokół zgonu wielkiego księcia, dokonuje krytycznej analizy źródeł – głównie materiałów archiwalnych, prasy oraz egodokumentów z epoki.

O śmierci i ceremonii pogrzebowej Jana Matejki traktuje artykuł Pawła Glugli, który skrupulatnie przeanalizował prasę epoki, w której odbicie miała reakcja opinii publicznej na chorobę i śmierć artysty. Artykuł prezentuje nie tylko przygotowania do uroczystości pogrzebowej Matejki, które przybrały formę manifestacji patriotycznych (nie tylko w Krakowie) Autor dotarł również do utrwalonych w źródłach reakcji biografów, przyjaciół, uczniów i reprezentantów różnych środowisk, na zgon Mistrza.

Kontynuację zagadnienia podjęła Marta Kłak-Ambrożkiewicz w szkicu pt.: *Pożegnanie Monarchy, pomnik dla Monarchy. Jan Matejko (1838–1893)*. W tekście ukazuje nie tylko rezonans, jaki wywołała śmierć artysty, ale również realizację idei stworzenia domu-pomnika – Muzeum Dom Jana Matejki.

Drugi krąg tematyczny – *Rytuały*, koncentruje uwagę na dziewiętnastowiecznych zwyczajach praktykowanych podczas ostatniej drogi, ceremoniach pogrzebowych, zwyczajach żałobnych oraz sposobach i formach utrwalania pamięci o zmarłych. Ten najobszerniejszy rozdział otwiera analiza uroczystości żałobnych i obrzędów pogrzebowych warszawskich ewangelików, którą przeprowadził Tadeusz Stegner. W tekście zwrócił uwagę na nieznaczne różnice w obrządku pogrzebowym ewangelików i innych wyznań chrześcijańskich. Znajdujemy tu również wątek wykorzystywania uroczystości pogrzebowych do celów politycznych.

Bartłomiej Gapiński w tekście: *„Starość w grób zamyka”. O transgresyjnym odbiorze starości w kulturze chłopskiej*, rozpatruje zagadnienia chłopskiej tanatologii, podejmując analizę rytuałów pogrzebowych i włączania w nie osób w podeszłym wieku – zarówno gospodarzy-seniorów, którym w czasie pogrzebu powierzano rolę „odpraszaczy”, jak i żebraków (dziadów) w podeszłym wieku. Zwraca uwagę na obecną w obrzędach transgresyjność starców, którzy stawali się przewodnikami po zaświatach.

Kinga Raińska w artykule pt.: *Tam, gdzie majestat śmierci panuje... Rzecz o XIX-wiecznych obrzędach funeralnych*, zwróciła uwagę, że rytuał ostatecznego pożegnania stał się w XIX w. wspólnym, zdemokratyzowanym doświadczeniem, coraz bardziej niezależnym od pochodzenia i statusu materialnego. Podjęła się

przeglądu zwyczajów funeralnych, mających odbicie w poradnikach towarzyskich, z których wyłania się obraz „modnego/idealnego pogrzebu”.

Specyfiką tradycji funeralnej w Wielkopolsce zajął się Emilian Prałat w artykule: *Mortuus est... w i po wielkopolsku*. Autor skupił uwagę na wybranych pochówkach i formach upamiętniania zmarłych (w tym wybitnych mężów stanu: Dezyderego Chłapowskiego i Edmunda Taczanowskiego), rozważając rolę teatralizacji śmierci w środowiskach elitarnych i zwracając uwagę na ich propagandowy wydźwięk praktyk funeralnych.

Z kolei w tekście „Czarne kwiaty”. *O pamiątkach florystycznych związanych ze śmiercią Fryderyka Chopina ze zbiorów Muzeum Fryderyka Chopina w Warszawie*, Urszula Król podjęła się rozszyfrowania znaczenia przedmiotów, w tym obiektów florystycznych, związanych ze śmiercią kompozytora, zachowanych w zbiorach Muzeum Fryderyka Chopina w Warszawie.

Artykuł Igora Borkowskiego prezentuje funeralną praktykę kaznodziejską w połowie XIX stulecia, a materiałem poddanym analizie jest kolekcja tekstów około pogrzebowych (mowy przy trumnie, na egzekwiach, podczas liturgii pogrzebowej, nad grobem) dominikanina Hipolita Pikalskiego (1827–1887). To interesujące źródło ukazuje z jednej strony konwencjonalizację tego typu wystąpień publicznych, z drugiej indywidualne podejście do odprowadzanych na tamtą stronę.

W trzeciej części zebrane są teksty, odnoszące się do śmierci kobiecej – śmierci, która, jak wskazuje Michelle Perrot, jest w XIX w. dyskretna, a przynajmniej dyskretniejsza od śmierci mężczyzny – głowy domu, seniora rodu, dysponenta majątku²⁰. Zgony i pogrzeby kobiet rzadziej były przedmiotem wzmianek prasowych, a wystawność obrzędów funeralnych należała do skromniejszych. Dwa pierwsze artykuły umieszczone w tej części stanowią analizę uroczystości pogrzebowych reprezentantek polskiej arystokracji w oparciu o różnorodne materiały źródłowe: metryki zgonów, rachunki kosztów pochówku, prasę. Aleksandra Staniszevska w szkicu: „*Omylna piękność i marna jest próżność. Niewiasta bojąca się Boga będzie chwalona*”. *Uroczystości pogrzebowe Teresy i Pauliny z Potockich Wielopolskich*, podjęła się krytycznej charakterystyki pochówków dwóch sióstr – kolejnych żon Aleksandra Wielopolskiego: Teresy i Pauliny z Potockich Wielopolskich. Adrianna Czekalska w artykule: „*Za karawan wprost na cmentarz...*” – *organizacja i koszty ziemiańskiego pogrzebu na przykładzie ostatniej drogi Tekli z Walewskich hrabiny Walewskiej*, zaprezentowała rozmach uroczystości pogrzebowej Tekli z Walewskich hrabiny Walewskiej – małżonki Aleksandra hrabiego Walewskiego (prezesa Heroldii Królestwa Polskiego).

²⁰ M. Perrot, *Postaci i role*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. 4, *Od rewolucji francuskiej do I wojny światowej*, red. M. Perrot, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006, s. 142–144.

Tekst Ewy Nowak przybliży zagadnienia upamiętnienia Polek zmarłych podczas Wielkiej Emigracji. Autorka sięgnęła do różnorodnych źródeł, w których mają odbicie „zgony Polek”: nekrologi, spisy zmarłych emigrantów, egodokumenty, mowy pogrzebowe, rachunki wydatków pogrzebowych, płyty nagrobne/grobowce. Poprzez odszukiwanie świadectw śmierci, Autorka odkrywa interesujące szczegóły życiorysów, a przede wszystkim ostatnich chwil życia emigrantek.

Artykuł zamykający krąg tematyczny pt. *Kobieta i śmierć*, autorstwa Marii Chojnackiej, stanowi analizę zapisu ostatniej woli Katarzyny Sowińskiej – małżonki sławnego generała – obrońcy Warszawy w powstaniu listopadowym – Józefa Sowińskiego. Autorka zaprezentowała i opatrzyła komentarzem nieznane dotąd źródło – testament generałowej Sowińskiej, dokonując skrupulatnej analizy finansów zmarłej.

Kolejny rozdział monografii, opatrzony tytułem *Śmierć (z) bliska*, porusza zagadnienia, związane ze świadectwami indywidualnego oblicza umierania, reakcji na śmierć i emocji jej towarzyszących. Artykuł Małgorzaty Karpińskiej prezentuje „przeżywanie” śmierci ojca – księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego, przez jego syna – Adama Jerzego. To zbliżenie się do wewnętrznych przeżyć umożliwił zachowany intymny dziennik Adama Jerzego Czartoryskiego, który służył księciu m.in. do wewnętrznego dialogu w najtrudniejszych w życiu chwilach.

Maria Korybut-Marciniak zajęła się intymnymi obrazami śmierci i umierania, w oparciu o prywatną korespondencję, notatki, wspomnienia członków rodziny urzędniczej Dolińskich/Łazarowiczów. Dokumentacja obejmująca chronologicznie blisko 60 lat, ujawnia zindywidualizowany stosunek do śmierci bliskich, wskazuje strategie radzenia sobie z poczuciem straty, pozwala odtwarzać stany emocjonalne, doświadczane w związku z chorobą i umieraniem.

W ostatnim rozdziale, *Publiczna perspektywa umierania*, zgromadzono teksty, pozwalające na ogląd umierania „od zewnątrz”, a ukazane w nich zjawiska, dotyczą szerszych grup społecznych i okoliczności, związanych z publicznym odbiorem śmierci. Radosław Kubus w tekście *Działalność na rzecz pożytku i dobra publicznego, czy upadek obyczajów? Ostatnie przypadki publicznych kar śmierci w Prusach w I połowie XIX wieku*, pochyła się nad ewolucją stosunku społeczeństwa do publicznych egzekucji, które były wykonywane w Prusach do połowy XIX stulecia. Poddał analizie rękopiśmienne raporty z przebiegu kilkunastu ostatnich tego typu straceń.

Społeczno-prawną perspektywę samobójstwa w pierwszej połowie stulecia podjął Przemysław Rozentel. Autor wskazał na mentalną zmianę w podejściu do aktu odebrania sobie życia, na przestrzeni pierwszej połowy wieku,

polegającą na odejściu od moralno-etycznej oceny zjawiska na rzecz ujęcia psychologicznego. Zwrócił też uwagę, że legislatura państw zaborczych penalizowała samobójstwo aż do I wojny światowej.

Roman Jurkowski przybliży problemy z pogrzebami represjonowanego ziemiaństwa polskiego na ziemiach litewsko-białoruskich i zwraca uwagę na formy oporu wobec tzw. księży rytualistów (zwanych też urzędowymi) – lojalnych poddanych cara, posługujących się w liturgii językiem rosyjskim, których starano się nie dopuszczać do ceremonii pogrzebowych.

Marta Milewska skupiła uwagę na żniwie epidemii w guberni płockiej w drugiej połowie stulecia. Ukazała wachlarz chorób nękających społeczność i posłużyła się statystykami, ukazując śmiertelność ludności w wyniku poszczególnych chorób.

Ostatni tekst tomu, autorstwa Wojciecha Gruchały – *Śmierć i krótka żałoba, czyli rzeczywisty koniec Młodej Polski*, stanowi swoiste requiem dla XIX stulecia. Autor analizuje oddźwięk i publiczną dyskusję, jakie wywołała śmierć pisarza Franciszka Pika Mirandoli w 1930. Autor dowodzi, że odejście reprezentanta Młodej Polski było równocześnie symbolicznym końcem dziewiętnastowiecznego idiomu kulturowego.

Wielość metod jakimi można badać schyłkowy okres życia, śmierć, kulturę funeralną, procesy memoryzacyjne, wreszcie szczątki ludzkie, jest bardzo szeroka i multidyscyplinarna. Poruszane problemy badawcze, które znalazły odbicie w prezentowanym tomie, stanowią tylko część obszernego katalogu zagadnień, związanych z umieraniem i śmiercią w odbiorze społecznym Polaków w XIX w. Wiele z nich ma charakter przyczynkowski. Redaktorzy mają nadzieję, że badania w tym zakresie będą kontynuowane, a zamieszczone w pracy artykuły staną się inspiracją dla badaczy epoki.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Adamkiewicz Marek, *Oblicza śmierci. Propedeutyka tanatologii*, Toruń 2004.

Ariès Philippe, *L'Homme devant la mort*, Paris 1978; (polski przekład), [w:] idem, *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989.

Bauman Zygmunt, *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, Warszawa 1998.

Bejda Grzegorz, Kułak Agnieszka, Guzowski Andrzej, Lankau Agnieszka, Cybulski Mateusz, Krajewska-Kuła Elżbieta, *Zmiany percepcji i postaw wobec śmierci, umierania, kultu zmarłych i pochówku*, „Medycyna Paliatywna” 2014, nr 6, s. 195–196.

Bołoz Wojciech, *Historyczne i współczesne postawy wobec śmierci*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2005, nr 3, s. 180–182.

- Bortkiewicz Paweł, *Tanatologia: zarys problematyki moralnej*, Poznań 2000.
- Chiffolleau Jacques, *La comptabilité de l'Au-Delà: les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 – vers 1480)*, Rome 1980.
- Dawna i współczesna kultura funeralna, seria: *Dialog z tradycją*, red. I. Steczko-Dźwigoł, Kraków 2017.
- Derwich Marek, *Badania nad śmiercią – Europa Zachodnia*, [w:] *Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów*, red. M. Derwich, Wrocław 1997, s. 11–19.
- Domańska Ewa, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Warszawa 2017.
- Kubiak Anna E., *Tanatologia jako dziedzina humanistyki*, [w:] eadem, *Inne śmierci. Antropologia umierania i żałoby w późnej nowoczesności*, Kraków 2014, s. 17–20.
- Medycyna sądowa*, t. 1, *Tanatologia i traumatologia sądowa*, Warszawa 2019.
- Narodziny i śmierć. Bioetyka kulturowa wobec stanów granicznych życia ludzkiego*, red. M. Gałuszka, K. Szewczyk, Warszawa–Łódź 2002.
- Ostrowska Antonina, *Przemiany postaw wobec śmierci*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce” 2016, nr 10, s. 42–43.
- Perrot Michelle, *Postaci i role*, [w:] *Historia życia prywatnego*, t. 4, *Od rewolucji francuskiej do I wojny światowej*, red. M. Perrot, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.
- Problemy współczesnej tanatologii: medycyna, antropologia kultury, humanistyka*, red. J. Kolbuszewski, Wrocław 2003.
- Prus Bolesław, *Kamizelka*, Kraków 2012.
- Sahaj Tomasz, *Co to jest tanatologia filozoficzna*, „Principia” 2003/2004, t. 35–36, s. 181–182.
- Sałařpata Marta A., *Życie człowieka w cieniu skrzydeł Thanatosa, czyli rozwojowe zmagania ze śmiercią*, „Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy” 2016, nr 11, s. 219–226.
- Trojan Maciej, Sikorska Julia, *Przeżywanie i rozumienie śmierci z perspektywy prymatologicznej*, „Ethos” 2017, nr 4, s. 213–214.
- Vovelle Michael, *Śmierć cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność*, Gdańsk 2004.
- Ziemiński Ireneusz, *Metafizyka śmierci*, Kraków 2010.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 1, „Portret kobiety”. *Polki w realiach epoki*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź–Olsztyn 2014.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 2, „Portret kobiety”. *Polki w realiach epoki*, red. J. Kita, M. Sikorska-Kowalska, Łódź–Olsztyn 2014.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 3, „Portret kobiety”. *Polki w realiach epoki*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, M. Klempert, Łódź–Olsztyn 2014.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 4, „Marginesy”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2021.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 5, „Świat dziecka”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2016.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 6, „Moda i styl życia”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2017.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 7, „Prywatne światy zamknięte w listach”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2018.

Życie prywatne Polaków w XIX wieku, t. 8, „*O mężczyźnie (nie)zwyczajnie*”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2019.

Życie prywatne Polaków w XIX wieku, t. 9, „*Kariera w optyce prywatności*”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2020.

Życie prywatne Polaków w XIX wieku, t. 10, „*W zwierciadle rzeczy*”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2022.

Życie prywatne Polaków w XIX wieku, t. 11, „*Perspektywa stołu*”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2023.

Życie prywatne Polaków w XIX wieku, t. 12, „*Śmiech, humor, satyra*”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2024.

SUMMARY

Privacy in the majesty of death... Preliminary reflections

What Attitudes Toward the End of Earthly Existence Did Poles Exhibit During the Partition Era? The final journey, death, and mourning were issues that resonated particularly strongly during the period of national captivity. The deaths of heroes on the battlefield fighting for a free homeland, death as a punishment for participating in national movements, death far from home - in exile or deportation - and mourning in both individual and collective dimensions, including national mourning, were themes frequently evoked by contemporaries. These themes left a profound mark on the perception of the entire era. Despite the extensive knowledge of death as something grand, unjust, and a symbol of sacrifice for higher ideals, the issue of dying in a private context remains relatively unexplored. The cognitive perspective proposed in this volume aims to provide a scholarly reflection on the image of life's end, the experience of agony, death, and mourning among representatives of various social strata; the place assigned to death in private life; the rituals surrounding the dying and forms of burial; the emotions associated with death; and, finally, the relationships between the living and the dead. Scholars from various disciplines - including historians, art historians, literary scholars, cultural historians, anthropologists of history, and museum professionals - have contributed to the discussion on individual and collective experiences of death in the 19th century.

Keywords: dying, death, mourning, privacy, 19th century, introduction